

61.

WERK MATERIAAL. 01

LUDWIG WITTGENSTEIN
OORLOGSDAGBOEKEN 1914-1916

t barreland

oorlogsdagboeken 1914-1916

ludwig wittgenstein

eerste schriftje

(9.8.1914—30.10.1914)

9.8.14. eergisteren ben ik door de keuring gekomen en ingedeeld bij het tweede artillerieregiment van fort krakau. gisterenmiddag uit wenen vertrokken. vroeg in de middag kom ik in krakau aan. een vriendelijke tweede luitenant heeft trenkler mijn grote aantekenschrift in bewaring gegeven. zal ik nu kunnen werken?! ik ben benieuwd naar mijn toekomst! de militaire autoriteiten in wenen waren ongelofelijk vriendelijk. mensen aan wie duizenden dagelijks raad vragen geven welwillend en uitvoerig antwoord. zoiets geeft heel goede moed; het deed me denken aan de engelse omgang.

10.8.14. ik heb mijn recrutenuitzet ontvangen. weinig hoop om mijn technische kennis te kunnen gebruiken. ik heb heel veel goede zin nodig en filosofie om hier te kunnen wennen. toen ik vanochtend wakker werd voelde ik me in zo'n droom terecht gekomen waarin je plotseling zonder enige reden weer op school zit. er is zeker ook veel humor waar ik werk en de nederigste taken volbreng ik met een bijna ironisch glimlachje. niet gewerkt. dit is een vuurproef voor het karakter, juist omdat het zoveel kracht kost om het goede humeur + de energie niet te verliezen.

11.8.14. slecht geslapen (ongedierte). toen ik de kamer had opgeruimd zijn we naar een paar oude [—] toegemarcheerd en hebben we instructies voor gebruik gekregen. verschrikkelijk warm. het eten is oneetbaar. misschien ga ik in de toekomst wel buiten de kazerne slapen. ik heb david geschreven. verlang al naar een brief van hem, om niet het idee te krijgen alle contact met mijn verleden te verliezen. niet gewerkt.

13.8.14. eergisteren bij de kapitein geweest. ik was [—] verward en sloeg geen krijgshaftig figuur. hij was nogal zonderling en kwam mij [—] heel sympathiek voor. resultaat = 0. vandaag werd bekend dat ik mijn eindexamen heb gedaan, waarop een hele stoet jaarvrijwilligers me met 'herr college' begroetten en vonden dat ik van mijn rechten als vrijwilliger gebruik moest maken. dat heeft me opgebeurd (it bucked me up). vandaag en gisteren had ik veel last van mijn ogen en vaak voel ik me niet goed. soms ben ik een beetje gedeprimeerd. vandaag kwam ik in de mess een tweede luitenant tegen die het opviel dat ik hier lunchte. heel beleefd vroeg hij me wat ik in het dagelijks leven deed, en hij was erg verbaasd dat ze me niet bij de jaarvrijwilligers hadden ondergebracht, + was trouwens helemaal erg vriendelijk, wat me veel goed deed.

15.8.14. er gebeurt zo veel dat een dag zo lang als een week lijkt. gisteren ben ik aan het zoeklicht gezet van een door ons gekaapt schip op de weichsel. de bemanning is een bende tuig! geen enkel enthousiasme, ongelofelijk grof, stom en slecht! het is dus toch niet waar dat de grote gemeenschappelijke zaak vanzelf betere mensen maakt. hierdoor wordt ook het lastigste werk een corvee. het is vreemd hoe vreselijk vervelend de mensen zelf hun eigen werk maken. onder al onze uiterlijke omstandigheden zou het werk op het schip een heerlijke gelukkige tijd kunnen zijn, maar integendeel! — het zal wel onmogelijk zijn om hier met de anderen te communiceren (behalve misschien de tweede luitenant die een heel aardig iemand lijkt te zijn). daarom: in nederigheid je werk doen, en jezelf om godswil niet verliezen!!!! je verliest jezelf namelijk het makkelijkst als je jezelf aan andere mensen wil overgeven.

16.8.14. op de "goplana". nogmaals: de stommititeit, brutaliteit en slechtheid van deze mensen kent geen grenzen. elk karwei wordt een kwelling. maar vandaag heb ik alweer gewerkt en ik laat me niet ontmoedigen. vandaag die lieve david een kaartje geschreven. de hemel bescherm hem en beware mij zijn vriendschap! — de nacht zelf op de weichsel is schitterend, en ik ben in een goed humeur.

17.8.14. een stel bandieten! alleen de officieren zijn beleefde mensen, soms werkelijk heel welopgevoed. moeten op de blote grond slapen en zonder dekens. we zijn nu in rusland. door het harde werk ben ik alle zinnelijkheid kwijt. vandaag nog niet gewerkt. g.s. op het dek is het te koud, en beneden zitten er teveel mensen die praten, schreeuwen, stinken enz.

18.8.14. vannacht om 1 uur werd ik plotseling gewekt. de luitenant roept me — ik moet onmiddellijk naar het zoeklicht. "niet aankleden." zo goed als naakt ben ik de commandobrug opgerend. ijzige wind, regen. ik wist zeker dat ik nu zou sterven. ik zette de schijnwerper aan en ging terug om me aan te kleden. het was [—] allemaal. ik was vreselijk opgewonden en steunde hoorbaar. ik voelde de verschrikkingen van de oorlog. nu (in de avond) ben ik al over de schrik heen. ik zal alles doen om in leven te blijven, als ik tenminste niet van gedachte verander.

21.8.14. de tweede luitenant en ik hebben al over al het mogelijke gepraat — een bijzonder aardig iemand. hij kan met de grootste schurken te doen hebben en beleefd tegen ze blijven, zonder zijn waardigheid te verliezen. als wij een chinees horen praten, zijn we geneigd het als ongearticuleerd gebrabbel te beschouwen. wie chinees verstaat zal er een taal in herkennen. zo kan ik vaak niet de mens in een mens herkennen, enz. ik heb wat gewerkt, maar zonder succes. misschien is het met mijn werk wel voor altijd afgelopen!! de duivel mag het weten! valt me nooit meer iets in? ik ben met geen enkel begrip uit mijn werk "vertrouwd". ik zie werkelijk niets!!!

22.8.14. sinds drie dagen zitten we vast op een zandbank. ik werk vaak met veel onderbrekingen, en eindig steeds zonder enig resultaat. ik weet geen vast punt te bereiken. alles gaat in rook op. vooruit!!!

25.8.14. gisteren een rampzalige dag. 's avonds deed het zoeklicht het niet. toen ik ernaar ging kijken werd ik door het schreeuwen en brullen enz. van de bemanning gestoord. ik wilde het zoeklicht nader bekijken, maar de commandant heeft het me verhinderd. ik kan niet eens verder schrijven. het was verschrikkelijk. één ding is duidelijk: er is niet één fatsoenlijk iemand onder de hele bemanning. maar hoe moet ik me in de toekomst gedragen als er zulke dingen gebeuren? moet ik het maar eenvoudig verdragen? en als ik dat niet wil? dan moet ik voortdurend vechten. wat is beter? het tweede geval zou me zeker slopen. het eerste misschien niet. het zal hier een geweldige moeilijke tijd voor mij worden, want ik ben nu werkelijk weer zo verkocht en verraden als indertijd op school in linz. één ding maar is nodig: alles wat er met je gebeurt kunnen observeren. zich beheersen! god sta me bij!

26.8.14. heb gisteren besloten om me niet te verzetten, om het zagezeggd voor mijn buitenkant heel gemakkelijk te maken, om mijn binnenkant ongestoord te laten.

29.8.14. iedere nacht sta ik op de commandobrug vanaf ongeveer half 4 a.m. ik heb mijn besluit tot volkomen passiviteit nog niet genoeg in praktijk gebracht. ik vind de gemeenheid van de kameraden nog steeds verschrikkelijk. jezelf niet laten gaan. ik werk iedere dag wat, maar nog zonder goed resultaat, maar wel heb ik een vaag idee.

2.9.14. iedere nacht behalve gisteren achter het zoeklicht. overdag slaap ik. deze dienst ligt me in zoverre dat ik daardoor aan de slechtheid van mijn kameraden ben onttrokken. gisteren hoorden we van een enorme veldslag die al 5 dagen aan de gang is. hopelijk is het nu al de beslissende! gisteren, voor het eerst sinds drie maanden, heb ik me afgetrokken. ben bijna alle zinnelijkheid kwijt. terwijl ik me er vroeger altijd gesprekken met een vriend bij voorstelde, gebeurt dat nu bijna nooit. ik werk elke dag een heel klein beetje. maar ik ben te moe en snel afgeleid. gisteren ben ik begonnen de "commentaren bij de evangeliën" van tolstoj te lezen. een prachtig boek. maar nog niet dat, wat ik ervan verwacht had.

3.9.14. gisteren niet helemaal zonder succes gewerkt. ik heb tolstoj gelezen en doe er mijn voordeel mee.

5.9.14. ik ben op weg naar een grote ontdekking. maar of ik het haal?! ik ben zinnelijker dan eerst. vandaag heb ik me opnieuw a. buiten is het ijskoud en stormt het. ik lig op het stro op de grond, ik schrijf en lees op een klein houten koffertje (prijs: 2.50 kronen).

6.9.14. het merendeel van mijn kameraden kwelt mij nog steeds. ik

heb er nog steeds geen juiste houding tegen gevonden. tot een volledige passiviteit ben ik nog niet overgegaan, waarschijnlijk is het boosaardigheid, want tegen al deze mensen kan ik toch niets uitrichten. het helpt niets als ik me verzet, en het sloopt me.

8.9.14. vanmorgen hoorde ik dat leMBERG door de russen is veroverd. nu weet ik dat we er geweest zijn! de afgelopen vier dagen heb ik geen nachtdienst gehad omdat de nachten heel helder waren. elke dag veel gewerkt en veel in tolstoj's "commentaren bij de evangeliën" gelezen.

10.9.14. veel te doen. toch nog wat kunnen werken, wel zonder duidelijk succes, maar niet volkomen hopeloos.

12.9.14. de berichten worden steeds slechter. vannacht wordt er opperste staat van paraatheid gegeven. ik werk elke dag meer of minder en met optimisme. ik herhaal de hele tijd in mijn hoofd wat tolstoj zegt: "de mens is onmachtig in het vlees, maar vrij door de geest." moge de geest met mij zijn! vanmiddag hoorde de tweede luitenant schoten in de nabijheid. was erg opgewonden. waarschijnlijk wordt er weer alarm geslagen. hoe houd ik me als het tot schieten komt? ik ben niet bang om neergeschoten te worden maar wel om mijn plicht niet goed te vervullen. god geve me kracht! amen. amen. amen.

13.9.14. vanmorgen in alle vroegte hebben we het schip verlaten met alles aan boord. de russen zitten ons op de hielen. ik heb verschrikkelijke dingen meegemaakt. dertig uur niet geslapen. voel me heel zwak en ik zie van buiten geen hoop. als het nu met me gedaan is, hoop ik dat ik een goede dood sterf, dat ik blijf weten wat ik doe. ik hoop dat ik mezelf nooit verlies.

15.9.14. eergisterennacht verschrikkelijke taferelen: bijna iedereen was dronken. gisteren teruggekomen op de goplana, die ze naar de dunajec hebben gevaren. gisteren en eergisteren niet gewerkt. ik heb het geprobeerd, vruchteloos, mijn hoofd was de hele zaak vreemd. de russen zitten ons op de hielen! we bevinden ons in de onmiddellijke nabijheid van de vijand. humeur goed; heb opnieuw gewerkt. het beste kan ik nu werken als ik aardappels schil. meld me er altijd vrijwillig voor. het is voor mij hetzelfde als lenzen slijpen voor spinoza. met de tweede luitenant zijn de verhoudingen bekoeld. maar houd moed! wie door zijn beschermengel niet wordt verlaten...! god zij met mij! nu krijg ik misschien de mogelijkheid om een fatsoenlijk mens te zijn, want ik sta met de dood oog in oog. mag de geest mij verlichten.

16.9.14. de nacht is rustig verlopen. in de morgen hoorden we zwaar kanon- en geweervuur. we zijn zo goed als zeker onontkoombaar verloren. de geest is nog met mij, maar wat als hij mij verlaat in de uiterste nood? ik hoop niet dat dat gebeurt! je niet laten gaan en dapper zijn, dat is het enige! (9 p.m.) wolkbreuk. de mens is onmachtig in het vlees maar vrij door de geest. en alleen daardoor. vannacht niets gewerkt.

17.9.14. ook deze nacht is rustig voorbijgegaan. heb op wacht gestaan. we moeten de weichsel opvaren naar krakau. de grens moet helemaal door de kozakken zijn ingenomen. dus we zijn er waarschijnlijk geweest. één ding maar is nodig. gisterenmorgen is de tweede luitenant van boord gegaan en was vanmiddag nog niet terug. niemand weet wat we moeten doen, en er is zelfs nauwelijks geld om eten te kopen. toch blijf ik in een goed humeur en hopelijk blijft dat zo. ik bedenk voortdurend hoe ik me staande kan houden.

18.9.14. een vreselijk slopende nacht. ik moest licht geven en ieder moment vrezende dat de schijnwerper uitviel. onze positie was bijzonder hachelijk, en als het licht was uitgegaan en er was iets gebeurd was de hele verantwoordelijkheid op mij gevallen. maar, loos alarm; ik bleef zo rustig als maar kon, maar moest aanhoren hoe de korporaal mij bij de tweede luitenant verdacht probeerde te maken door te zeggen dat ik bang geweest was. hierover heb ik me verschrikkelijk opgewonden. van 1-3 op wacht. erg weinig geslapen. gisteren niet gewerkt. het is eindeloos moeilijk je steeds maar weer tegen die slechtheid te verzetten. het is moeilijk om met een lege buik en onuitgeslapen de geest te dienen! maar wat zou ik zijn als ik dat niet kon. de superieuren zijn grof en stom, de soldaten zijn stom en grof (op heel weinig uitzonderingen na). op weg naar krakau met galeiboeven. de dag is rustig verlopen en niet onaangenaam. een beetje gewerkt.

19.9.14. naar krakau. gisterenavond heb ik tot elf uur het werk een ander schip moeten bijlichten. 's nachts is het erg koud. we moeten

met laarzen aan slapen. slecht geslapen. al vier dagen heb ik mijn kleren en schoenen niet uitgetrokken. maar dat kan me niet schelen. — ik kan het niet helpen, maar ik ben bang voor wat er in krakau met me gaat gebeuren. ik weet dat ik daarover geen zorgen moet maken, maar ik ben zo moe dat ik bang ben om me in te spannen.

20.9.14. nogmaals: het is eindeloos moeilijk je niet tegen de slechtheid van de mensen te verzetten. want die slechtheid slaat telkens weer een wond. de russen zijn zover van de oevers teruggedrongen dat we tot nu toe niet zijn lastiggevallen.

21.9.14. vanmorgen in krakau aangekomen. de hele nacht dienst gehad aan het zoeklicht. gisteren veel gewerkt, maar zonder veel hoop omdat het juiste overzicht me ontbreekt. gisteren had ik een gesprek met onze commandant waardoor de lucht een beetje is opgeklaard. vandaag wat slecht gestemd: ik ben die opwindende nu al zo moe! uit wenen krijg ik geen enkel bericht! vandaag kreeg ik een kaartje van mijn moeder, op 20.8 geschreven. vanavond kwam het onaangename bericht dat de tweede luitenant, onze commandant, is overgeplaatst. hiervan werd ik erg somber. ik kan me wel geen precieze rekenschap afleggen, maar een dwingende oorzaak voor mijn depressiviteit. maar sindsdien ben ik diep bedroefd. ik ben dan wel vrij door de geest, maar de geest heeft mij verlaten! 's avonds heb ik nog wat kunnen werken. daarna voelde ik me beter.

22.9.14. 's morgens naar de kazerne om geld bij de kapitein te halen. hij zei dat ik mijn vrijwilligersgalons moest opnaaien. met veel boodschappen weer terug aan boord gegaan, waar mijn galons groot opzien baarden. een boel kaarten en brieven gekregen, o.a. van ficker en jolles. niet gewerkt.

23.9.14. een beetje gewerkt.

24.9.14. goed gewerkt, maar zonder veel hoop. 's middags in de stad.

25.9.14. goed gewerkt, maar zonder veel vertrouwen; ik heb nog steeds geen overzicht, en daardoor kan ik het probleem niet overzien.

27.9.14. goed gewerkt, maar zonder echt succes. de laatste dagen voel ik me weer wat zinnelijk. gisteren heb ik een telegram naar huis gestuurd voor nieuws.

28.9.14. een beetje gewerkt. ze denken dat krakau zal worden belegerd. als dat gebeurt staan ons moeilijke tijden te wachten. dat de geest mij kracht geeft!

29.9.14. vanmorgen een korporaal met dysenterie naar het ziekenhuis gebracht. er zijn hier nu veel gevallen van dysenterie. ik krijg een vreemd gevoel als ik denk aan alles wat ik in deze oorlog nog moet meemaken. gewerkt, maar zonder succes. ik zie nog steeds niet duidelijk en ik heb geen overzicht. ik zie bijzonderheden zonder te weten hoe ze zich zullen voegen in een [—] geheel. [—] ook voel ik ieder nieuw probleem als een last. [—] een helder overzicht zou moeten aantonen dat ieder probleem het hoofdprobleem is, en het ontvaren van dat hoofdvraagstuk ontmoedigt niet, maar geeft juist kracht. 's avonds niet zonder succes gewerkt. moed!

30.9.14. vannacht ben ik ziek geworden (maag en hoofd). uw wil geschiede.

1.10.14. gisteren moest ik 's morgens naar bed en de hele dag blijven liggen, omdat ik me erg slecht voel. ik heb goed gewerkt, maar zonder succes. ze zeggen dat we morgen van het schip af moeten. ik ben benieuwd wat er met me gaat gebeuren.

2.10.14. ik heb goed gewerkt. niet geheel zonder succes. het is me nog niet duidelijk wat er met me gaat gebeuren, of ik op het schip blijf of niet, enz. enz.

3.10.14. vandaag is besloten dat de hele oude bemanning van boord moet, met uitzondering van vier personen — onder wie ik. dat vind ik niet erg. vandaag kreeg ik een pakketje van thuis met warm ondergoed, thee, koekjes en chocola erin, dus precies alsof mijn lieve mama het had gestuurd; maar geen bericht! is mama dood? en daarom laten ze me niets weten? bijna niet gewerkt.

4.10.14. gisterenavond nog wat gewerkt. vandaag kreeg ik een kaartje van mama van de 9e van de vorige maand. er staat niets

belangrijks in. mijn werk is na een korte opleving weer stilgevallen. heel wat gewerkt, maar zonder hoop. de komende dagen moeten we weer terug naar rusland. onze nieuwe commandant, een luitenant, staat me niet aan, hoewel ik hem alleen in het voorbijgaan heb gezien.

5.10.14. vandaag kreeg ik een brief van keynes, die via noorwegen hier op het regimentscommando is aangekomen. hij schrijft alleen om me te vragen wat er na de oorlog met johnson's geld moet gebeuren. die brief heeft me gekwetst, want het doet pijn om een zakelijke brief van iemand te ontvangen met wie je vroeger goed kon omgaan — en helemaal in deze tijd. — net kreeg ik een kaartje van mama, van de 1e van de maand. alles goed. welnu! — de laatste dagen heb ik vaak aan russell gedacht. of hij nog aan mij denkt? het was toch wel vreemd, hoe wij elkaar hebben ontmoet! op de momenten waarop alles goed gaat denken we niet aan de onmacht van het vlees; maar als je denkt aan de momenten van nood, dan komt hij je helder voor ogen te staan. en dan wend je je tot de geest.

6.10.14. gisteren goed gewerkt. een mens mag niet van het toeval afhangen. niet van geluk en niet van pech. gisteren is onze nieuwe commandant aan boord gekomen. nu sturen ze mensen van de lichtafdeling hier aan boord, die bij het zoeklicht rondhangen. maak je geen zorgen!! net kwam het bevel naar rusland af te varen. het wordt dus weer serieus! god met mij.

7.10.14. de nacht door naar rusland gevaren; bijna niet geslapen; het zoeklicht bedienen enz. we zullen heel binnenkort onder vuur komen te liggen. de geest met mij. hier in [—] van de wisloka ('s avonds). ik heb het ijskoud — van binnen. ik heb dit gevoel: kon ik nog maar één keer uitslapen voordat alles losbarst. ik voel me beter. weinig gewerkt. ik kan nog steeds niet mijn plicht doen alleen als mijn plicht, en mijn hele mens bewaren voor het geestelijke leven. ik kan over een uur sterven, ik kan over twee uur sterven, ik kan over een maand sterven, of pas over een paar jaar. ik kan het niet weten en ik kan er niets aan doen, ertegen of ervoor: zo is dit leven. maar hoe moet ik dan leven om op ieder moment te bestaan? in het goede en het schone leven, tot het leven vanzelf ophoudt.

8.10.14. we varen verder naar sandomierz. 's nachts was het rustig, ik erg moe — vast geslapen. we zijn nu in de buurt van tarnobrzeg en over anderhalf uur varen we verder naar sandomierz. wanneer ik moe ben en het koud heb verlies ik helaas snel de moed om het leven te dragen zoals het is. maar ik doe mijn best om de moed niet te verliezen. ieder uur fysiek welzijn is een genade.

9.10.14. rustige nacht. in de verte een voortdurend gerommel van kanonnen. we zijn nog steeds in de buurt van tarnobrzeg, blijkbaar woedt hier in de nabijheid een enorme veldslag want we horen al twaalf uur lang onafgebroken de kanonnen bulderen. de nieuwe bemanning is veel beter (vriendelijker en fatsoenlijker) dan de vorige. bevel: alle hens gewapend aan dek. god zij met mij! — op weg naar sandomierz. we horen voortdurend zware kanonschoten. we zien de granaten ontploffen. humeur erg goed. — de hele dag heel zware bombardementen. goed gewerkt. maar ik mis nog minstens één fundamentele gedachte.

10.10.14. rustige nacht. vanmorgen zijn de bombardementen weer begonnen. moeten nu verder varen naar zawichost. zijn nu in nabzesze. ik slaap precies tegen de wand van de kajuit van de commandant en ik luister een gesprek tussen hem en de korporaal af: we moeten de Duitsers helpen om de weichsel over te steken. de commandant zei dat we geen artillerievuur hoeven te verwachten, alleen infanterievuur. veel gewerkt. maar zonder een positief resultaat. ik heb het gevoel alsof er een gedachte al bijna op het puntje van mijn tong ligt.

11.10.14. rustige nacht. — ik draag altijd tolstoj's "verklaring van het evangelie" bij me, als een talisman. ik heb opnieuw een gesprek afgeluisterd, tussen onze commandant en die van een ander schip: vandaag blijven we in nabzesze, en misschien pas morgen verder varen. net ving ik het bericht op dat antwerpen gevallen is! en ergens hebben onze troepen een grote slag gewonnen. de genade die ik nu geniet, dat ik nu kan denken en schrijven, is onbeschrijfelijk. ik moet onverschillig worden voor de moeilijkheden van het uiterlijke leven. vannacht gaan we naar zawichost om troepen materieel te ontschepen. we moeten precies voor de russische stellingen langs varen. god zij met mij.

12.10.14. we zijn niet naar zawichost gegaan. rustige nacht. luister

weer af: een luitenant en een tweede luitenant met onze commandant: ze weten nog niet precies wat ze gaan doen, maar waarschijnlijk gaan we naar zawichost. de andere luitenant is heel ambitieus en wil ons met alle geweld aan het front hebben. — binnen in me ben ik afwisselend onverschillig voor het uiterlijke lot en verlang ik weer naar uiterlijke vrijheid en rust, heb ik er genoeg van om willoos ieder willekeurig bevel op te volgen. over de nabije toekomst tast ik helemaal in het duister! kortom: er zijn tijden dat het me niet lukt louter in het heden en voor de geest te leven. de goede momenten van het leven moet je dankbaar als genade aanvaarden en voor de rest moet je onverschilliger staan tegenover het leven. vandaag heb ik lang moeten vechten tegen een depressie, heb me daarna sinds lang weer afgetrokken en toen de vorige zin geschreven. ik hoor net dat we vannacht gaan uitvoeren wat we gisteren zouden doen; over naar krakau gaan is nog helemaal geen sprake! vannacht dus!

we moeten schieten met mitrailleurs en repeteergeweren; meer, zeggen ze, om lawaai te maken dan om te raken. ook hoor ik dat de zaak gevaarlijk gaat worden. als ik moet gaan bijlichten met het zoeklicht ben ik zeker verloren! maar dat geeft niets, want er is maar één ding nodig! over een uur varen we af. god is met mij!

13.10.14. om half twaalf kwam het bevel om niet, of nog niet, naar zawichost te vertrekken. vandaar een rustige nacht. en nu hoor ik dat ons schip bevel heeft gekregen om direct de weichsel af te zakken. — we zijn net weg. ik ben geest, en daarom ben ik vrij. we zijn bij lopiza, en de granaten vliegen hier fluitend over. we trokken ons terug tot bij nabzewze en varen nu weer op nieuwe bevelen naar dezelfde plaats terug. de hele middag zeer zware kanonnades. humeur gisteren de hele tijd goed — bijna dronken van het donderen. 's avonds zijn we naar sandomierz gegaan, waar we vannacht blijven liggen. — veel gewerkt.

14.10.14. rustige nacht. tot 's avonds in sandomierz gebleven, en zullen daar deze nacht ook nog wel blijven. maar ik ben niet erg tevreden, want ik heb opnieuw moeite overzicht te krijgen.

15.10.14. rustige nacht. ik trek me nu ongeveer eens in de anderhalve week af. ik doe weinig lichamelijke arbeid maar des te meer geestelijke; ga om 9 uur slapen en sta om 6 uur op. met de huidige commandant spreek ik bijna nooit. maar misschien is hij niet eens zo slecht. zijn de hele dag in sandomierz gebleven en zullen er vannacht ook wel blijven. heel goed gewerkt en niet zonder vertrouwen. ik geloof dat ik vlak voor een oplossing sta.

16.10.14. vanmorgen om 8 uur naar smuzin vertrokken om kanonnen op te halen.

17.10.14. gisteren erg goed gewerkt. de knoop werd steeds meer aangetrokken, maar een oplossing vond ik niet. 's avonds zijn we tot vlakbij baranow gekomen, en nu om 6 uur varen we door naar smuzin. — of ik de verlossende gedachte krijg, of hij zal komen!!!! — vandaag en gisteren heb ik me afgetrokken. — 's avonds in smuzin aangekomen, waar we overnachten. ik heb erg veel gewerkt. ben er wel moe van geworden. ik heb erg veel materiaal opgehoopt, zonder het te kunnen ordenen. maar een dergelijke overvloed beschouw ik als een goed teken. herinner je hoe groot de genade van werken is!

18.10.14. 's morgens ingekocht. rond de middag vertrokken naar tarnobrzeg. 5 p.m. in tarnobrzeg. weinig gewerkt. tegen de avond kwamen er officieren aan boord om een kijkje te nemen. met een ervan raakte ik in gesprek; mijn vrijwilligersgalons waren hem opgevallen. we hebben meer dan een uur heel prettig met elkaar gepraat. hij was heel vriendelijk en niet dom. hij bood aan om elkaar "jij en jou" te noemen, waar ik blij om was. weinig gewerkt. maar wat geeft het! — overnachten in tarnobrzeg.

19.10.14. vanmorgen naar sandomierz gegaan, waar we nu zijn. vannacht heb ik me opnieuw afgetrokken (half dromend). dat komt omdat ik weinig beweging heb, bijna geen. 's middags weer naar tarnobrzeg. sinds gisteren is mijn spijsvertering niet in orde. de oplossing van het probleem ligt op het puntje van mijn tong! — tegen de avond weer terug naar sandomierz. voel me niet helemaal goed, geen echte levenslust. ik heb heel veel gewerkt.

20.10.14. onwel. heel veel gewerkt. 's middags ging het beter. maar echt gelukkig ben ik niet; heb heimwee naar david: kon ik hem tenminste maar schrijven. maar mijn geest spreekt binnenin me mijn depressie vermanend toe. god met mij.

21.10.14. er wordt gezegd dat we weer naar krakau moeten. dat zou ik niet erg vinden. — blijven de hele dag hier in sandomierz. heel veel en met goede hoop gewerkt. 's avonds wat moe, en dan ben ik een gemakkelijke prooi van depressies; maar houd moed!

22.10.14. de gevechten hier in de omgeving gaan door. gisteren hevige kanonnades. veel gewerkt. de hele dag beleven.

23.10.14. op dit moment, in de morgen, zijn we op weg naar tarnobrzeg. ik werk heel vlijtig, maar nog zonder succes. 's avonds weer in sandomierz. veel gewerkt. denk veel aan david. of ik hem ooit nog zal zien?

24.10.14. slecht geslapen (te weinig beweging!). onze commandant is een bijzonder onbeduidend, hooghartig, onvriendelijk iemand en hij behandelt iedereen als zijn knecht. 's middags naar tarnobrzeg, waar we zullen overnachten. heel veel gewerkt, wel nog zonder resultaat, maar ik heb hoop. ik beleger nu mijn probleem.

25.10.14. vanmorgen naar sandomierz. gisteravond kwam het onzinnige bericht dat parijs gevallen is. ik was trouwens in het begin ook opgetogen, tot ik begreep dat het bericht onmogelijk waar kon zijn. zulke ongelofelijke berichten zijn altijd een slecht teken. als er voor ons echt iets gunstigs was gebeurd hadden ze dat gemeld en verzint niemand zoiets absurds. daarom voel ik nu meer dan eerst de vreselijke treurnis van onze — van het duitse ras — situatie! want dat we niet tegen engeland opknnen lijkt me wel zeker. de engelsen — het beste ras ter wereld — kunnen niet verliezen! maar wij kunnen verliezen en zullen ook verliezen, als het niet dit jaar is dan volgend jaar! de gedachte dat ons ras gaat verliezen maakt me vreselijk ongelukkig, want ik ben van top tot teen duits! worden opeens door geweervuur van de russen [...]

god met mij! — het was een russisch vliegtuig, niets anders. — erg veel gewerkt. overnachten in tarnobrzeg, en morgenvroeg naar stuzin. 's middags verdween mijn depressie.

26.10.14. vanmorgen in alle vroegte naar ksuzin. varen de hele dag door. ik heb hoofdpijn en ik ben moe. toch heb ik veel gewerkt.

27.10.14. vanmorgen verder gegaan naar ksuzin. heel veel gewerkt. vannacht sta ik op wacht.

28.10.14. 's morgens en 's middags kon ik bijna niets doen omdat ik te moe was. heb 's nachts nauwelijks iets geslapen. het grootste deel van de bemanning was dronken, dus mijn wachtbeurt was erg genoeg. in de morgen zijn we naar sandomierz vertrokken. onderweg brak er een scheprad af. een ander schip moet ons naar krakau op sleeptouw nemen. op weg naar krakau. kreeg vandaag veel post, o.a. het treurige bericht dat paul zwaargewond is en krijgsgevangene van de russen. godzijdank wordt hij goed verzorgd. arme, arme mama!!!

hartelijk nieuws ook van ficker en van jolles. tenslotte een brief uit noorwegen waarin drädge me duizend kronen vraagt. maar of ik die kan sturen? nu noorwegen zich heeft aangesloten bij onze vijanden!!! dat is trouwens ook iets vreselijk treurigs. ik moet steeds maar weer aan die arme paul denken, die zo onverwachts zijn beroep verliest! verschrikkelijk. wat voor filosofie is er nodig om dat te boven te komen? als dat al door iets anders kan gebeuren dan door zelfmoord!! — kon niet veel werken; maar ik werk met goede hoop. — uw wil geschiede.

29.10.14. op de weg naar krakau. we liggen stil omdat onze sleper terug moest naar sandomierz. wachten tot hij er weer is. 's morgens hoofdpijn en vermoeidheid. ik heb veel aan paul gedacht. heel veel gewerkt. nog steeds beleger ik mijn probleem, wat me al veel fortien heeft opgeleverd. ik zie nu helder en rustig zoals alleen in de beste periodes. kon ik dit keer maar alle essentiële problemen oplossen voor de goede periode om is!!!

30.10.14. vandaag kregen we een duitse krant te lezen. geen goed nieuws, dat wil zoveel zeggen als heel slecht nieuws! het is moeilijk om te werken als je door zulke gedachtes wordt afgeleid!! heb toch ook 's middags kunnen werken. het valt me soms zwaar dat ik hier niemand heb met wie ik echt kan praten. ik wil me tegen alle krachten staande houden.

30.10.14. ('s avonds.) zojuist kwam vriendelijke post, een heel lieve kaart van frege! eentje van trakl en ficker, van mama, van clara, van mevrouw klingenberg. deed me veel plezier. heel veel gewerkt.

31.10.14. vanmorgen weer op weg gegaan naar krakau. ik ben de hele dag aan het werk geweest. heb het probleem ver[—] bestormd! maar ik vergiet liever mijn bloed aan de poort van deze vesting dan dat ik me onverrichterzake terugtrek. een van de moeilijkste dingen is een eenmaal veroverd fort te behouden, tot je er rustig in kunt blijven zitten. en zolang de stad nog niet gevallen is kun je niet definitief rustig in een van de forten blijven zitten.

vannacht sta ik op wacht en helaas ben ik al erg moe van het intensieve werk. het is nog steeds zonder succes! vooruit! — vannacht blijven we in szczuzin.

1.11.14. 's morgens weer op weg naar krakau. vannacht heb ik op wacht gewerkt; ook vandaag veel en nog steeds zonder resultaat. heb de moed nog niet opgegeven, want ik houd het hoofdprobleem voortdurend in het oog. — trakl ligt in het garnizoensziekenhuis van krakau en vraagt of ik hem kom opzoeken. wat zou ik graag kennis met hem maken! hopelijk ontmoeten we elkaar in krakau! het kan een grote stimulans voor me zijn.

2.11.14. 's morgens weer op weg naar krakau. voel me weer zinnelijker. tegen de avond liepen we opnieuw op een zandbank. bitter koud. het is echt een geluk dat je jezelf hebt, en altijd in jezelf kan vluchten. veel gewerkt. de genade van werken!!

3.11.14. 's morgens weer op weg naar krakau. hoor dat de russen weer zijn opgerukt en opakowiz tot op 20 kilometer zijn genaderd; wij zijn daar 10 kilometer vandaan. — wat gaat er nu met me gebeuren, als ik in krakau ben?!? bijna de hele dag gewerkt. waarschijnlijk varen we vannacht door. horen kanongebulder en zien de lichtflitsen.

4.11.14. rustige nacht. 's morgens weer op weg. heel veel gewerkt. morgen zijn we in krakau. ik hoor dat we op een belegering van krakau moeten rekenen. zal dan veel kracht nodig hebben om de geest te bewaren.

niet alleen afhankelijk zijn van de buitenwereld, dan heb je niets te vrezen van wat er daar voorvalt. vannacht loop ik wacht. het is makkelijker van dingen afhankelijk te zijn dan van mensen. maar dit moet ook maar lukken!

5.11.14. 's morgens weer op weg naar krakau, waar we vanavond laat aankomen. ik ben erg benieuwd of ik trakl zal zien. ik hoop het ten zeerste. ik mis echt iemand met wie ik kan praten. het moet ook zonder zo iemand kunnen. maar het zou me erg sterken. de hele dag een beetje moe en geneigd tot depressie. niet veel gewerkt. in krakau. het is al te laat om vandaag nog op bezoek bij trakl te gaan. — moge de geest mij kracht geven.

6.11.14. vanmorgen de stad in naar het garnizoenshospitaal. daar kwam ik te weten dat trakl een paar dagen geleden is gestorven. dit heeft me erg aangegrepen. wat treurig, wat treurig!!! meteen ficker erover geschreven. nog wat dingen bezorgd en toen om een uur of 6 weer aan boord gegaan. niet gewerkt. arme trakl. — uw wil geschiede.

7.11.14. gisterenavond om 9 uur kreeg ik plotseling het bevel om met het zoeklicht werk op een ander schip bij te lichten. opstaan dus en tot half 4 's morgens het licht bediend. daarvan heel moe. 's middags dingen bezorgd in de stad. niemand twijfelt meer of krakau gaat belegerd worden. ik wil proberen van mijn schip weg te komen. niet gewerkt. ik verlang naar een fatsoenlijk iemand want hier ben ik door onfatsoen omringd. moge de geest mij niet verlaten en altijd bij mij blijven.

8.11.14. ben voor werken niet in de juiste stemming. lees veel. vannacht sta ik op wacht. bijna niets gewerkt. ik maak me nog een beetje zorgen om mijn toekomst.

9.11.14. ik luister net een gesprek af tussen onze commandant en een andere officier: wat een vulgaire stemmen. alle slechtheid van

de wereld, en van krakau komt er door naar buiten. waar ik ook ga, slechtheid. nergens een hart met gevoel, zover mijn oog reikt!!!

kreeg een heel lief kaartje van oom paul. zo'n kaartje zou me moeten verwikelen en sterken. maar de afgelopen dagen ben ik aan depressies ten prooi. niets geeft me echt plezier en ik leef in angst voor de toekomst! omdat ik geen innerlijke rust heb. iedere keer weer slaat het gebrek aan fatsoen — en er is altijd wat — een diepe wond in me, en voordat een wond is genezen, is er alweer een nieuwe! zelfs wanneer ik niet depressief ben — zoals 's avonds tegenwoordig — voel ik me toch niet helemaal vrij. heel soms en daarbij heel vluchtig krijg ik zin om te werken, omdat ik het mezelf niet behaaglijk kan maken. ik voel mezelf afhankelijk van de wereld, en daarom ben ik er noodgedwongen bang voor ook als me op het ogenblik niets ergs overkomt. ik zie mezelf, dat ik, waarin ik innerlijke rust kon vinden, als een ver eiland waar ik naar verlang maar dat van mij geweken is. — de russen rukken snel op naar krakau. de hele burgerbevolking moet de stad verlaten. het ziet er slecht voor ons uit! god sta me bij!!! een beetje gewerkt.

10.11.14. weer meer gewerkt. en in een betere stemming. vandaag kwam ik te weten dat ik via zwitserland naar engeland schrijven kan. morgen stuur ik direct david een brief en russell misschien ook. of misschien nog vandaag. — ik hoop nu weer beter te kunnen werken!

11.11.14. aardige brief van ficker. goed gewerkt. we hebben al kanonschoten vanuit de forten gehoord. ik heb david een brief gestuurd. hoe vaak ik aan hem denk! denkt hij half zo veel aan mij? vandaag in een betere stemming.

12.11.14. jezelf niet verliezen!!! beheers je! en werk niet om de tijd te doden, maar vroom, om te leven! niemand onrecht doen! — er wordt gesproken over een 6-7 maanden durend beleg. alle winkels zijn dicht en gaan maar heel kort open. hoe ernstiger de toestand, desto ruwer worden de onderofficieren. want ze voelen dat ze hun vulgariteit nu straffeloos kunnen uitleven, omdat de officieren hun hoofd verliezen en in goede zin geen controle meer uitvoeren. ieder woord dat je nu hoort is grof. want op fatsoen staat hier geen enkele beloning meer en de mensen laten zelfs het laatste restje varen dat er nog in ze achtergebleven is. het is allemaal diep bedroevend. 's middags in de stad. goed gewerkt, maar zonder echt helder zicht! of ik nog verder zal kunnen werken? of het doek al valt? dat zou gek zijn, want ik zit precies middenin een probleem, middenin een belegering.

13.11.14. de hele morgen heb ik tevergeefs proberen te werken. ik krijg geen helder zicht. denk veel over mijn leven na, en ook daarom kan ik niet werken. of is het omgekeerd? ik geloof nu dat ik me nog steeds niet genoeg van de anderen op het schip afsluit. ik kan niet met ze samen zijn, omdat ik de typische laagheid die daarvoor nodig is mis. maar wat ik niet begrijp is dat dat afsluiten me zo zwaar valt. niet dat ik me in het minst aangetrokken voel door deze of gene. maar de gewoonte om vriendelijk met mensen te spreken is zo sterk! vannacht heb ik dienst. ga nu iedere avond naar een café en drink 2 koppen koffie, en de beschaafde atmosfeer doet me goed. weinig gewerkt! god geve me verstand en kracht!!!

14.11.14. 's nachts op wacht heb ik bijna de hele tijd voorschriften bedacht voor mijn leven, dat het me enigszins draaglijk wordt. ben grondig gedepimeerd, d.w.z. ik heb geen enkele levenslust. en ieder hard woord dat ik hoor doet me pijn. zonder enige reden!! — ook gewerkt vannacht op mijn post. ik moet het nog als een genade beschouwen als ik rustig in mijn kamer kan zitten en tot mezelf komen. — heel weinig gewerkt. overdag erg moe, zoals helaas vaak tegenwoordig! 's middags is mijn zware depressie verdwenen, maar ik was te moe om te werken. 's avonds als gebruikelijk op.

15.11.14. lees nu emersons "essays". misschien hebben ze een goede invloed op me. goed gewerkt.

16.11.14. het wordt winter. gisteren kreeg ik een vriendelijk kaartje van ficker. er wordt nu gezegd dat de bemanning kan vertrekken, omdat de schepen 's winters niet gebruikt kunnen worden. wat gebeurt er dan met mij?? we horen hevig kanonvuur uit de werven. niet veel gewerkt. 's avonds in de stad. weer geen helder zicht, hoewel ik overduidelijk op het punt sta om de diepste vragen op te lossen, dat ik er bijna mijn neus tegen stoot!!! mijn geest is er nu gewoon blind voor! ik voel dat ik er voor de deur van sta, maar de deur niet duidelijk genoeg zie om hem open te kunnen doen. een bijzonder eigenaardige toestand die ik nog nooit zo

duidelijk heb ervaren als nu.

17.II.14. wat is het moeilijk om je niet aan de mensen te ergeren! wat is het moeilijk te verdragen. vanmorgen had ik allerlei dingen te doen en ben ik niet tot werken gekomen. altijd als ik met die mensen hier tijdens het werk in aanraking kom, vind ik hun gemeenheid zo erg dat de woede in me dreigt te overwinnen en uit te breken. telkens weer neem ik me voor om het rustig te verdragen en telkens weer breek ik mijn voornemen. en hoe dit komt weet ik eigenlijk zelf niet. het is zo reusachtig moeilijk om met mensen samen te werken en toch niets met ze te doen hebben. steeds weer moet je ze iets zeggen, ze iets vragen; ze antwoorden niet en niet genoeg. — wat een energie om dit al te nemen. maar je hebt antwoord nodig; er komt een onduidelijk bevel enz., enz., enz... en de zenuwen zijn toch al geruïneerd. het is dus moeilijk leven als je het jezelf niet heel gemakkelijk kan maken. 's middags kreeg ik een zware depressie. als een steen ligt het op mijn borst. iedere plicht wordt een ondraaglijke last. tegen de avond ging ik me weer wat beter voelen. ik schepte geestelijk weer wat moed. bijna niet gewerkt. overdag, zoals nu wel vaker, heb ik helemaal geen stemming; 's avonds pas genoeg innerlijke rust. komt het omdat ik me 's avonds verheug te gaan slapen? — ja, de depressie van vandaag was verschrikkelijk!!

18.II.14. zware donderslagen uit de forten. ze zeggen dat we de komende dagen weer gaan varen. onze commandant moet weg en de tweede luitenant neemt zijn plaats weer in. dat is verheugend nieuws. we horen mitrailleurvuur. de hele dag lang kwam er hevig kanonvuur uit de vestingen. — goed gewerkt. goed humeur. ik houd het uit met het plan me te laten overplaatsen, maar kan daarover met mezelf niet in het reine komen. in mijn werk is een stilstand ingetreden, want ik heb weer een belangrijke inval nodig, om vooruit te komen.

19.II.14. het sneeuwt. zoals tegenwoordig vaak somber gestemd. de hele morgen heb ik aan het schip gewerkt. vanmiddag wordt generaalsbezoek verwacht. daarom nu al allerwegen opwindig. tegen de avond wat gewerkt. nog steeds zware gevechten rond Krakau.

20.II.14. hevige kanonnades. een beetje gewerkt. vannacht sta ik op wacht. vanmiddag naar de oogarts, omdat ik op wacht lijd onder mijn slechte ogen. ik krijg een bril. mijn toekomst is nog steeds helemaal onzeker. misschien ga ik morgen met onze commandant erover praten, wat er met me moet gebeuren.

21.II.14. aanhoudend kanonvuur. erg koud. uit de forten komt bijna ononderbroken kanongebulder. goed gewerkt. maar nog steeds kan ik het ene verlossende woord niet zeggen. ik loop er omheen, ik ben er vlakbij, maar nog steeds heb ik het niet te pakken!! nog altijd een beetje bezorgd over mijn toekomst, omdat ik geen innerlijke rust heb!

22.II.14. grimmige kou. er drijft ijs op de weichsel. voortdurend kanongebulder. geen goede inval gehad en ik ben uitgeput, daarom heb ik weinig gewerkt. het verlossende woord niet gezegd. gisteren lag het voor een ogenblik op het puntje van mijn tong. maar dan glipt het weer terug. — humeur redelijk. ik wil gauw gaan slapen.

23.II.14. aanhoudend gebulder. ik hoor net dat er een telegram is binnengekomen: "transport over water gestaakt." dat zal snel duidelijkheid brengen in wat er met ons gaat gebeuren. — ik breng mijn dag nu door met lezen en werken, steeds in mijn hut natuurlijk; iedere 5 of 6 dagen nu wachtdienst en verder aardappelen schillen, kolen dragen en dergelijke. behalve wachtlopen heb ik geen vaste taak (het zoeklicht wordt al anderhalve maand nauwelijks gebruikt). tussen de anderen voel ik mij daarom een leegloper, en ook in mijn vele vrije tijd kom ik niet echt tot rust, want ik voel dat ik iets aan het schip zou moeten doen, ook al weet ik niet goed wat. het beste voor mij zou zijn een geregelde taak die ik makkelijk en zeker kon verrichten. want het ergste is een taak waartegen je niet bent opgewassen. ik ga vandaag met onze commandant proberen te praten over een eventuele overplaatsing. het is eerder gebeurd, en ik mag hopen dat ik overgeplaatst word van hier. goed gewerkt, maar steeds nog zonder succes. 's avonds in bad.

24.II.14. grimmige kou! over de hele weichsel ligt drijfij. vandaag gaan we in de haven voor anker. was ik maar weg van hier. alles hier is voortdurend in verwarring en niemand weet wat hij moet doen. de vulgariteit van de onderofficieren groeit met de dag, de een

steekt zo de ander aan en ze juttten elkaar op tot steeds grotere onbeschoftheid. maar er zijn ook uitzonderingen. vannacht op wacht. veel gewerkt. de hele tijd ligt het ontbrekende inzicht op het puntje van mijn tong. dat is goed. ficker stuurde me vandaag de gedichten van de arme trak! — ik houd ze voor geniaal, zonder ze te begrijpen. ze deden me goed. god met mij!

25.II.14. sinds gisterenmiddag liggen we in de haven. de wc's op het schip zijn gesloten! en je moet lang zoeken voor je een latrine vindt die voor de helft open is. het is erg koud. de manier van leven wordt hoe langer hoe ondraaglijker. niet veel gewerkt. weg van hier!

26.II.14. wanneer je merkt dat je blijft steken in een probleem, er niet verder over nadenken, anders kom je er niet meer uit. maar je moet ergens beginnen te denken waar je op je gemak kan zitten. alleen: niets forceren! de koppige problemen moeten zich vanzelf voor ons oplossen. zware bombardementen. wat ik ook doe, de problemen pakken zich samen als onweerswolken. en ik ben niet in staat om een permanent bevredigend standpunt ertegenover in te nemen. heel veel gewerkt, maar zonder de toestand er duidelijker op te maken. integendeel, ik denk de hele tijd: overal vind ik vragen waar ik geen antwoord op kan geven. vandaag dacht ik dat het nu voorbij was met mijn vruchtbare periode. de hele zaak leek weer in de verte te verdwijnen. en het is waar: mijn 3-4 maanden zijn om. en helaas zonder een echt groot resultaat! maar we zullen zien!

nu zeggen ze dat we winterkwartier gaan maken, en als dat gebeurt moet ik misschien met alle anderen samen slapen; wat god verhoede!! — laat me in ieder geval mijn tegenwoordigheid van geest niet verliezen! god met mij!

27.II.14. vandaag op wacht.

28.II.14. gisteren heel veel gedaan. van gisterenmiddag tot vanmiddag in het wachthok met 7 anderen, en op mijn post. voelde me speciaal vandaag heel ongelukkig. ik werk met alle middelen aan mijn overplaatsing. ik geloof dat ik omringd door dit ruwe en vulgair volk dat door geen enkel gevaar wordt getemd, wel ellendig aan mij einde moet komen, als er geen wonder voor me gebeurt waardoor ik meer kracht en wijsheid krijg dan ik nu heb. ja, er moet een wonder voor me gebeuren wil ik dit overleven! mijn toekomst maakt me bang. weinig gewerkt. een wonder! een wonder.

29.II.14. goed gewerkt.

30.II.14. vanmorgen bij het corpscommando. met onze commandant over mij gesproken. bij overplaatsing moet ik terug naar het kader. in het geval dat wij winterkwartier maken zorgt hij voor een aparte kamer voor mij. maar de komende tijd gaan ze het zoeklicht weer gebruiken, en daarom moet ik hier blijven. — net nu ik uit de stad kom, in de avond, heerst er grote verwarring want er gaat een schip afvaren. er is echter sprake van dat het zoeklicht mee gaat. — dat zou heel vervelend zijn. zo kunnen onze plannen ieder moment doorkruist worden, en moet ik een ander houvast vinden om toch te kunnen leven. was vanmiddag bij het kader, waar ik met een vuurwerker het erover gehad heb of ik niet bij de ballonafdeling kon komen. hij zei dat ik naar een zekere vleck van de vuurwerkerij toe moest gaan, die in die sectie zat. ik hoop dat het mogelijk is. — niet veel gewerkt, maar niet zonder stimulans. weer wat zinnelijk. alleen voor je eigen geest leven, en alles aan god overlaten!

1.II.14. december dus al! en van vrede is nog geen sprake. vannacht was er een hevig bombardement, we hoorden de projectielen fluiten. — gisteravond is er een schip de weichsel afgezakt, en iedere dag staat er een andere bemanning op wacht, bv. morgen wij! hoe zal het me vergaan?! met zulke soldaten en zulke officieren! in de middag op zoek gegaan naar artillerist vleck; niet gevonden. ze hebben me naar de artilleriesafsectie verwezen. ga er overmorgen na de wacht wel heen. heel weinig gedaan. dat de geest me beschermt, wat er ook gebeurt!

2.II.14. vanmiddag betrekken wij de wacht. godzijdank komt onze commandant mee, zodat er in ieder geval één fatsoenlijk iemand bij is. 's nachts een verschrikkelijk bombardement uit de forten. en nu om 8 uur 's morgens begint het opnieuw. deze nacht moeten we in de open lucht slapen. ik zal wel niet kunnen werken. god niet vergeten.

3.II.14. niet gewerkt, maar veel meegemaakt. maar ben nu te moe om het op te schrijven.

4.12.14. eergisteren op wacht is er niets bijzonders gebeurd, behalve dat ik al lopend ben gevallen en vandaag nog hink. van alle kanten hevige bombardementen — geweervuur, branden enz. gisteren bij het vestingscommando voor mijn zaak. een luitenant die hoorde dat ik wiskunde had gestudeerd zei dat ik bij hem (in een fabriek) moest komen werken. het lijkt me een erg aardig iemand. ik nam het voorstel aan en vandaag word ik van het schip ontslagen. hoge verwachtingen.

kanonschoten in de buurt, heel dichtbij. 's middags in de stad. weinig gewerkt. ik was de hele dag door moe, omdat ik afgelopen nacht ook heel weinig heb geslapen. vroeg naar bed!

5.12.14. morgen of overmorgen ga ik hier weg. waar ik zal komen te wonen is nog niet zeker. in geen geval wil ik van zulke dingen afhankelijk zijn. niet veel gewerkt; maar ik zit niet stil. ik denk veel aan die lieve david! god behoeft hem! en mij ook!

6.12.14. vannacht was het kanongebulder zo dichtbij, dat het schip ervan schudde. veel gewerkt en met succes. nog niet gehoord wanneer ik van het schip af kan. morgen heeft dit schip weer buitenwacht, en als ik morgen nog niet weg ben moet ik mee, iets waarin ik helemaal geen zin heb, omdat mijn been nog steeds niet is genezen van de val. het regent, en over de lemen paadjes is het vreselijk moeilijk lopen. dat de geest me beschermt!

7.12.14. met mijn been gaat het slechter. waarschijnlijk ga ik niet mee op wacht. over mijn overplaatsing is nog geen enkel bevel binnengekomen. hevige bombardementen in de omgeving. ik hoor zojuist dat ik morgen hier weg ga. kan door mijn voet niet mee op wacht. niet veel gewerkt. met onze commandant gesproken: hij was heel aardig. ik ben moe. alles is in gods handen.

8.12.14. vanmorgen is mijn voet onderzocht: spierverrekking. niet veel gewerkt. heb deel 8 van nietzsche gekocht en erin gelezen. ik ben erg aangegrepen door zijn vijandige houding tot het christendom. want ook in zijn geschriften zit iets waars. natuurlijk, het christendom is de enige zekere weg naar het geluk. maar wat als je dit geluk afwijst?! is het dan misschien niet beter ongelukkig te gronde te gaan, in een hopeloze strijd tegen de buitenwereld? maar zo'n leven is zinloos. maar waarom geen zinloos leven leiden? is het onwaardig? hoe verdraagt het zich met het streng solipsistische standpunt? maar wat moet ik doen dat mijn leven mij niet verloren gaat? ik moet er altijd bewust van blijven — van de geest altijd.

9.12.14. 's morgens naar het corpscommando en mijn ziekenbriefje gehaald. niet gewerkt. heb veel meegemaakt, maar te moe om het op te schrijven.

10.12.14. gisterenmiddag op kantoor naar mijn nieuwe chef. moest lang op hem wachten. eindelijk kwam hij en hij gaf me meteen werk te doen. ik moest een lijst van motorzagen in een kazerne hier maken. tegelijk nodigde hij me uit voor 8 uur 's avonds bij hem thuis; er zou een kapitein zijn die hij over mij heeft verteld, en die me wilde zien. ik kwam en ontmoette er 4 officieren met wie ik heb nage tafeld. de kapitein is een oneindig sympathiek iemand (ook alle anderen waren werkelijk aardig). we praatten tot half 11 en hebben heel hartelijk afscheid van elkaar genomen. vanmorgen zocht en vond ik een woning. van 10 uur tot 's avonds 5 op kantoor. toen mijn spullen van het schip naar de nieuwe woning gebracht: een heel fatsoenlijke, niet kleine kamer. na 4 maanden voor het eerst alleen in een echte kamer!! ik geniet van deze luxe. niet tot werken gekomen. maar dat zal nu wel komen. ben erg moe omdat ik erg veel heb rondgerend. het is een genade om weer in een bed te mogen slapen! wat een genade van de feiten.

11.12.14. 's morgens op kantoor en geschreven. niet tot werken gekomen. de hele dag op kantoor. de luitenant is buitengewoon aardig. niet tot werken gekomen.

12.12.14. een beetje gewerkt. de hele dag was ik op kantoor, maar ik had niet veel te doen. ik hoop morgen meer te kunnen werken. in bad geweest.

13.12.14. de hele dag op kantoor. mijn gedachten zijn lam. ik heb pijn aan mijn beenspieren, en het is alsof ook mijn hoofd mank loopt. toch wat gewerkt. nog steeds geen antwoord van david! heeft hij mijn brief wel gekregen? misschien vat hij de oorlog persoonlijker op dan ik?! — leve alleen de geest! dat is de veilige haven, beschermd, ver van de troosteloze, eindeloze, grijze zee van

gebeurtenissen.

14.12.14. de hele dag op kantoor. niet gewerkt. maar dat gaat wel weer gebeuren! hartelijke post van jolles.

15.12.14. de hele dag op kantoor. een beetje gewerkt. maar mijn gedachten zijn zoals in de trein of op de boot, waar je op dezelfde manier moeizaam denkt.

16.12.14. de hele dag op kantoor. ik heb gehoord dat wij waarschijnlijk gauw naar lodz verhuizen. een beetje gewerkt, maar zonder echte animo.

17.12.14. h. d. op k. niet gewerkt. ik heb me veel geërgerd. erg weinig vrije tijd.

18.12.14. als gebruikelijk. niet gewerkt.

19.12.14. een beetje gewerkt.

20.12.14. een beetje gewerkt. tot bijna 5 uur op kantoor, en daarna de stad in. de aangename sensatie van een lichte koude rilling over je rug als je in een goed humeur je eigen eenzaamheid inziet.

21.12.14. brief van david! ik heb hem gekust. ik antwoord meteen. een beetje gewerkt.

22.12.14. niets gewerkt. tot 6 uur op kantoor. heel weinig gewerkt. 's avonds in bad geweest.

24.12.14. vandaag werd ik tot mijn grote vreugde tot militair ambtenaar — zonder strepen — bevorderd. niet gewerkt.

25.12.14. lunch in de officiersmess. een beetje gewerkt.

26.12.14. bijna niet gewerkt. heb ook een jongeman ontmoet die in lemburg op de middelbare school zat en hier nu chauffeur is. 's avonds ben ik naar het café met hem geweest en heb me goed geamuseerd.

27.12.14. tot half 10 p.m. op kantoor. niet gewerkt. ik ben tot adjudant van luitenant gürtel benoemd.

28.12.14. tot 10 p.m. op kantoor. niet gewerkt. erg veel te doen.

29.12.14. een heel klein beetje gewerkt. voor de rest veel te doen. 's avonds in bad.

30.12.14. niet gewerkt. alleen jezelf niet verliezen.

2.1.15. eergisterenmiddag moest ik ineens met mijn commandant direct naar wenen toe. gisterenmorgen kwamen we hier in wenen aan. begrijpelijke grote verrassing en vreugde bij mama enz. gisteren niet gewerkt, maar me uitsluitend gewijd aan mijn familie. vanochtend boodschappen. nu vanmiddag verwacht ik gürtel met wie ik dienstzaken heb af te handelen. noteren wil ik alleen dat mijn morele peil nu veel lager is dan bijvoorbeeld met pasen.

3.1.15. gisterenmiddag met gürtel naar klosterneuberg. daarna met mama naar huis.

6.1.15. wenen. morgen gaan we terug. eergisteren en eergisteren bij labor geweest. gisteren met gürtel naar wiener neustadt, op de terugweg in mödling. met een zekere kapitein roth gegeten, die mij oneindig antipathiek was. ging daarom direct na de lunch alleen met de tram naar wenen.

10.1.15. vanavond laat zijn we in krakau aangekomen. ik ben moe. met gürtel heb ik veel erg gezellige uren doorgebracht. ben erg benieuwd naar mijn toekomstige leven.

11.1.15. een kaartje van frege gekregen! een beetje gewerkt.

12.1.15. een beetje gewerkt.

13.1.15. een beetje gewerkt. maar ik werk nog steeds niet met veel animo. mijn gedachten zijn moe. ik zie de dingen niet fris, maar banaal zonder leven. het is alsof er een vlam is uitgegaan en ik moet wachten tot hij vanzelf weer aangaat. maar mijn geest is wakker. ik denk...

14.1.15. een beetje gewerkt. nog niet goed. denk heel vaak aan david en ik verlang naar een brief van hem.

15.1.15. een beetje gewerkt; met meer animo. 's avonds in bad.

16.1.15. meer gewerkt en met animo. heb heel weinig voor het detachement te doen, tot mijn vreugde. nog geen bericht van david. de laatste weken voel ik me zinnelijker.

17.1.15. opnieuw gewerkt.

18.1.15. bijna niet gewerkt. voel me erg mat en zonder enige animo. maar het zal wel anders worden.

19.1.15. heel weinig gewerkt. in dit opzicht totaal dood. je nergens mee forceren!!! wanneer krijg ik bericht van david??!

20.1.15. niets gewerkt. maar deze rust is als een verkwikkende slaap.

21.1.15. een beetje gewerkt. heb david een brief gestuurd. ik ben er rechtstreeks mee naar de censor van het plaatselijke postkantoor gegaan, een erg vriendelijke man.

22.1.15. gewerkt.

23.1.15. een beetje gewerkt. ik kom nu in moeilijkheden door mijn weinig duidelijke positie. overwin jezelf!

24.1.15. een beetje gewerkt.

25.1.15. brief van keynes! geen erge lieve. de laatste dagen erg zinnelijk. — zonder resultaat gewerkt. ik weet absoluut niet hoe het met mijn werk verder zal gaan. alleen door een wonder is er kans op succes. alleen als van buitenaf de sluier voor mijn ogen wordt weggenomen. ik moet me helemaal in mijn lot schikken. zoals er over mij beschikt is, dat zal er gebeuren. ik leef in de handen van het lot (alleen niet klein worden). en zo kan ik niet klein worden.

26.1.15. aardig kaartje van arne gekregen. een beetje, maar zonder resultaat gewerkt.

27.1.15

niet gewerkt. 's avonds met veel officieren in het café. de meesten gedroegen zich als varkens. zelfs ik heb een heel klein beetje meer gedronken dan anders.

28.1.15. niet gewerkt, wat heel gezond voor me is — namelijk voor het werk. ik voel me erg zinnelijk, wat vreemd is want ik heb nu veel beweging. slaap niet goed.

29.1.15. bijna niet gewerkt.

30.1.15. niet gewerkt. ik heb me veel moeten opwinden over mijn uiterlijke positie en ik ga in deze zaak waarschijnlijk snel een beslissende stap doen.

31.1.15. niet gewerkt.

1.2.15. niet gewerkt. 's middags in kapitein scholz' officiersmess, waar het erg gezellig was.

2.2.15. een heel klein beetje gewerkt.

3.2.15. niet gewerkt. geen ideeën. ik moet nu het toezicht op onze smidse houden. hoe zal dat aflopen? moge de geest me bijstaan! het gaat heel moeilijk worden. maar: geef de moed niet op!

5.2.15. niet gewerkt. ben nu vaak in de smidse.

6.2.15. een lieve brief van david gekregen (van 14.1).

7.2.15. niet gewerkt.

8.2.15. van ficker een nagelaten werk van trinkl gekregen. waarschijnlijk erg goed. zinnelijk. ik heb nu geen enkel houvast voor mijn werk.

9.2.15. niet gewerkt.

10.2.15. niet gewerkt. vriendelijke brief van ficker. een opdracht van rilke. kon ik maar weer werken!!! al het andere zou vanzelf in orde komen. wanneer krijg ik weer een inval?! dat alles ligt in gods handen. wensen maar en hopen! dan verlies je geen tijd.

11.2.15. niet gewerkt. ik sta nu met een van de officieren — kadet adam — op zeer gespannen voet. misschien komt het tot een duel tussen ons. blijf daarom goed leven en naar je geweten; de geest zij met mij! nu en in elke toekomst!

13.2.15. niet gewerkt. de geest zij met mij.

15.2.15. gisteren een beetje gewerkt. er gaat nu geen dag voorbij dat ik niet tenminste één keer — al is het maar vluchtig — aan de logica denk, en dat is een goed teken. ik heb alle mogelijke vermoedens! gisteren bij kapitein scholz geweest, waar gemusiceerd werd (tot 12 p.m.). heel gezellig.

17.2.15. gisteren en vandaag een beetje gewerkt. mijn situatie in het detachement is nu volkomen onbevredigend; er moet nu iets gebeuren. ik moet me veel ergeren en mensen kwetsen en mijn innerlijke kracht verspillen. ik ben weer erg zinnelijk en ik trek me bijna elke dag af: zo gaat het niet langer.

18.2.15. bijna niet gewerkt. veel over mijn positie nagedacht. ik ben in ieder opzicht benieuwd naar mijn toekomst.

19.2.15. opnieuw last in de fabriek. lang gesprek met mijn commandant, wat echter niets heeft rechtgezet. bijna niet gewerkt. deze vervelende dingen storen me in het denken. dat moet veranderen.

20.2.15. laffe gedachten, bangelijke twijfels, vrezes en angsten, vrouwelijke klachten, keert geen ellende, maakt je niet vrij! niet gewerkt. veel gedacht.

21.2.15. niet gewerkt. beter humeur. zinnelijk. kon ik maar alweer werken!!!

22.2.15. niet gewerkt. vannacht reusachtig veel en levendig gedroomd, maar geen boze droom. veel last met de mensen hier. ergernis en opwinding, zelfs voor [—] enz. enz.

23.2.15. niet gewerkt. mijn problemen zijn nog steeds niet geregeld.

26.2.15. niet gewerkt! zal ik ooit weer werken?!? somber gestemd. geen bericht van david. ik ben totaal verlaten. ik denk aan zelfmoord. zal ik ooit weer werken??!

27.2.15. niet gewerkt. somber gestemd. erg zinnelijk. ik voel me vereenzaamd. het doel van mijn werk lijkt zich meer dan ooit in onzichtbare vertes terug te trekken! zegenrijke en hoopvolle moed heb ik niet. het lijkt me alsof ik nooit meer een grote ontdekking zal doen. al lang was ik niet meer zo van alle goede geesten verlaten als nu. jezelf niet verliezen!!

28.2.15/1.3.15. niet gewerkt. nog steeds niets van david gehoord! mijn humeur is onbepaald en wisselend .

2.3.15/3.3.15. niet gewerkt. gisteravond had ik een kortstondige flits. geen bericht van david! — 's avonds gezellig bij scholz. verder ben ik over het algemeen somber gestemd.

4.3.15. niet gewerkt. ik ben moreel lusteloos, maar ik zie de enorme moeilijkheid van mijn positie in. en tot nu toe is het volslagen onduidelijk hoe die te verbeteren is.

5.3.15. vandaag met gürth gesproken over mijn onwaardige positie. nog geen beslissing. mogelijk ga ik als infanterist naar het front.

6.3.15. mijn positie blijft nog onzeker, mijn humeur wisselt sterk.

7.3.15. geen verandering in de situatie. onbehaaglijk. het is me nog [—] niet duidelijk hoe het beter zou kunnen worden. het begint nu weer streng te vriezen! heel ongelegen! voel me niet goed. ik ben als het ware geestelijk moe, afgepeigerd. wat daartegen te doen is?? ik word gesloopt door de walgelijke omstandigheden. de hele buitenwereld met al z'n vulgariteit stormt bij me binnen. en ik ben van vervuld van haat en het lukt me niet om de geest bij me naar binnen te laten. god is de liefde. — ik ben als een uitgedoofde kachel vol sintels en rotzooi.

8.3.15. positie onzeker! onveranderlijk! depressies.

9.3.15. positie onzeker! humeur waakzaam, maar slecht.

10.3.15. heel zinnelijk. geestelijk vol twijfel en onrust.

11.3.15. niet gewerkt. situatie hetzelfde. niets dan last.

12.3.15. niet gewerkt. veel gedacht. positie nog onzeker.

13.3.15. zelfde situatie. ik weet absoluut niet wat ik moet doen.

14.3.15. situatie hetzelfde! — ik heb niet gewerkt. depressies. druk op de borst.

15.3.15. kwam een jaarvrijwilliger die ik kende tegen en heb met hem mijn aangelegenheid besproken, en morgen weer. nu heb ik dus mijn wissel genomen. en nog steeds werk ik niet. zal ik ooit weer werken?!!!

18.3.15. gisteren lieve brief van david! — ben in de fabriek overgeplaatst. david geantwoord. erg zinnelijk.

19.3.15. vandaag sprak ik gürth over mijn toekomst. zonder verheugend resultaat. erg zinnelijk.

21.3.15. denk eraan naar de kaiserjäger te gaan, waar ficker ook is. ik voel me niet erg goed. niet gewerkt. voel me constant niet lekker.

22.3.15. niet lekker. tegen de avond beter.

23.3.15. erg zinnelijk.

24.3.15. niet gewerkt! zal ik ooit weer aan het werk gaan?!!!

29.3.15. ik ben het beu! omringd door vulgariteit! wat ben ik moe!

31.3.15. wisselend humeur.

4.4.15/5.4.15. wisselend humeur.

15.4.15. er valt me niets nieuws meer in! (gürth is ergens anders naar toe overgeplaatst.). ik kan nergens over nog iets nieuws bedenken. en daarvan mag het misschien wel helemaal niet afhangen.

16.4.15. erg zinnelijk. elke dag a. al lang niets meer van david gehoord. ik werk.

17.4.15. ik werk.

18.4.15. erg verkouden!

22.4.15. waarschijnlijk geven ze me het toezicht over de hele werkplaats. opnieuw last.

24.4.15. ik werk.

26.4.15. ik werk. voor de rest geeft wat ik doe geen voldoening.

27.4.15. ik werk. in de fabriek moet nu mijn tijd vergoien!!!

28.4.15. ik werk opnieuw!

29.4.15. ik werk. voor de rest gaat het slecht met me. laat je niet beïnvloeden door het gemene volk.

30.4.15. een lieve brief van david!

1.5.15. de genade van werken!

5.5.15/7.5.15. ik ben nog steeds niet benoemd! door mijn onduidelijke positie gebeuren er steeds opnieuw vervelende dingen. als dat nog lang zo doorgaat zal ik hier weg proberen te komen.

8.5.15/10.5.15. grote opwinding! moest bijna huilen!!!! ik voel me gebroken en ziek! omringd door gemeenheid.

11.5.15. niet gewerkt.

22.5.15. een lieve brief van russell!

24.5.15. vandaag heb ik de oude logicus dzewicki ontmoet, over wie russell me in zijn brief vertelde. een aardige oude man.

25.5.15/8.6.15. de moeilijkheden over mijn bevordering beginnen opnieuw. waarschijnlijk zal ik hier weg kunnen. vaak erg moedeloos door de vulgariteit van mijn omgeving, die me op de schandelijkste manier misbruikt.

22.6.15. ik werk erg veel! ondanks de walgelijke omgeving!

derde schriftje

(28.3.1916 — 19.8.1916)

28.3.16. ... en zou me het leven moeten benemen. ik heb helse pijnen geleden. toch was het beeld van het leven zo verlokkelijk dat ik weer wilde leven. ik vergiftig me pas, als ik me echt wil vergiftigen.

29.3.16. gedwongen om veel ongewone dingen te doen. ik heb veel kracht nodig om het uit te kunnen houden. vaak ben ik de wanhoop nabij. al meer dan een week heb ik niet meer gewerkt. ik heb geen tijd! god! maar dat is normaal, want als ik dood ben heb ik ook geen tijd meer om te werken. er is nu inspectie. mijn ziel krimpt ineen. god, verlicht mij! god, verlicht mij! god, verlicht mijn geest.

30.3.16. doe je best! meer kun je niet doen: en wees vrolijk. laat anderen genoeg aan zichzelf hebben. want anderen geven je geen steun, of maar korte tijd. (dan word je ze tot last.) help jezelf en help anderen met al je kracht. en wees daarbij vrolijk! maar hoeveel kracht is voor jezelf, en hoeveel voor de anderen? moeilijk is het om goed te leven!! maar het goede leven is mooi. maar niet mijn, maar uw wil geschiede!

2.4.16. was ziek. vandaag nog heel slap. vandaag zei de commandant dat hij me naar het achterland wil wegsturen. als dat gebeurt, pleeg ik zelfmoord.

6.4.16. het leven is een

7.4.16. marteling, waarvan je maar tijdelijk naar beneden wordt gehaald, om voor verdere kwellingen ontvankelijk te blijven. een verschrikkelijk assortiment kwellingen. een uitputtende mars, een doorhoeste nacht, een compagnie dronkelappen, een troep gemene en domme mensen. doe goed en wees blij met je deugdzaamheid. ik ben ziek en ik heb een slecht leven. god sta me bij. ik ben een arm ongelukkig mens. god, hoor mij aan en schenk mij vrede! amen.

10.4.16. ik leef met moeite. ik ben nog niet verlicht. zag mezelf vandaag in de spiegel; ik ben helemaal ingevallen! ik kan ook al lang niet meer werken.

13.4.16. ik waggel en val nog steeds in het donker. ik ben nog niet voor het leven wakker geworden.

15.4.16. over 8 dagen gaan we in geschutsstelling. dat het me vergund moge zijn om mijn leven in een zware opgave op het spel te zetten!

16.4.16. vanaf 22.3 ben ik volkomen asexueel. afgelopen twee dagen rustdagen.

18.4.16. morgen of overmorgen in geschutsstelling. dus moed! god zal me bijstaan.

20.4.16. god maak me een beter mens! dan zal ik ook blijer worden. waarschijnlijk vandaag al in geschutsstelling. god sta me bij.

23.4.16. sinds een paar dagen in een nieuwe stelling. de hele dag door zwaar lichamelijk werk; niet in staat te denken. god sta me bij. ik heb ongehoord veel te lijden. vandaag heb ik om een betrekking in een observatiepost gevraagd. in de sectie haat iedereen me omdat niemand me begrijpt. en omdat ik geen heilige ben! god sta me bij!

26.4.16. de officieren van de batterij kunnen me blijkbaar heel goed lijden. dat spaart me heel wat last. god zij dank. uw wil geschiede! ga je eigen weg! uw wil geschiede!

27.4.16. op een paar uitzonderingen na haten de manschappen mij als vrijwilliger. zo word ik vrijwel de hele tijd omringd door mensen die mij haten. en dat is het enige waarin ik nog niet kan berusten. maar dit hier is gemeen, harteloos volk. het is me bijna onmogelijk om een spoor van menselijkheid in ze te vinden. god sta me bij te leven. vandaag had ik het gevoel dat er vannacht staat van paraatheid zou zijn. en inderdaad is er vannacht staat van paraatheid. god zij met mij! amen.

28.4.16. 's nachts rust. ik heb russell geschreven. vannacht had ik

een boze droom. god bescherm me.

29.4.16. in de middag bij de verkenners. werden beschoten. dacht aan god. uw wil geschiede! god zij met mij.

30.4.16. ik ga vandaag tijdens een beschieting weer naar de verkenners toe: alleen god heeft de mens nodig.

2.5.16. moet me voortdurend beschermen tegen de vulgariteit van de mensen.

3.5.16. ik heb het moeilijk! dat god me beschermt en me bijstaat. amen. dat de zwaarste kelk aan mij voorbij zou mogen gaan. maar uw wil geschiede. het werk slaapt in mijn hoofd.

4.5.16. misschien word ik morgen volgens mijn wens bij de verkenners ingedeeld. dan begint voor mij de oorlog pas echt. en misschien — ook het leven! misschien brengt de nabijheid van de dood mij het licht van het leven. dat god me mag verlichten! ik ben een worm, maar door god word ik mens. god sta me bij. amen.

5.5.16. ben als de prins in het betoverde slot op de waarnemerspost. nu overdag is alles rustig, maar 's nachts dan moet het er verschrikkelijk aan toe gaan! zal ik het uithouden???? deze nacht zal het leren. god sta me bij!!

6.5.16. in constant levensgevaar. de nacht is bij de gratie gods goed verlopen. soms verlies ik de moed. dat is de school van de verkeerde levensopvatting! begrijp de mensen! telkens als je ze wil gaan haten, moet je ze in plaats daarvan proberen te begrijpen. leef met vrede in jezelf! maar hoe kom je aan vrede in jezelf? alleen als ik in vrede leef met god. alleen dan is het mogelijk het leven te dragen.

7.5.16. de nacht verliep rustig. god zij dank. alleen ik ben een ellendeling.

8.5.16. rustige nacht. god met mij! de mensen met wie ik verkeer zijn niet zozeer vulgair als wel ongelofelijk beperkt! dat maakt omgang met ze vrijwel onmogelijk, omdat ze je altijd verkeerd begrijpen. ze zijn niet dom, maar beperkt. in hun bereik zijn ze slim genoeg. maar ze hebben geen karakter, en daardoor geen extensie. "alles begrijpt het rechtgelovige hart." kan nu niet werken.

9.5.16. zou nu tijd en rust genoeg om te werken hebben. maar er beweegt zich niets. mijn stof is ver van mij verwijderd. de dood geeft het leven pas zijn betekenis.

10.5.16. bij gods gratie gaat het nu heel goed met mij. werken kan ik helaas niet. maar uw wil geschiede! amen. in het uur van gevaar zal hij me niet verlaten!!

11.5.16. overmorgen wisselen we van stelling. erg vervelend! maar uw wil geschiede.

16.5.16. in de derde stelling. als altijd veel inspanningen. maar ook grote genade. ben zwak als altijd! kan niet werken. vandaag slaap ik onder infanterievuur, ga waarschijnlijk te gronde. god zij met mij! voor immer amen. ik ben een zwak mens, maar hij heeft me tot nog toe gespaard. god zij geloofd tot in de eeuwigheid, amen. ik geef mijn ziel over in de handen van de heer.

21.5.16. god maak van mij een beter mens!

25.5.16. worden beschoten. het zij zoals god het wil!

27.5.16. brieven van mining en mama. een dezer dagen moet de russische aanval komen. welnu als god het wil. ik ben heel diep in zonde gevallen. maar god zal me vergeven.

28.5.16. de laatste weken erg onrustig geslapen. steeds droom ik van de dienst. dromen die me steeds tot aan de grens van het wakker worden voeren. de afgelopen 2 maanden heb ik me maar 3 keer a. van mijn omgeving walg ik, tegen mijn zin. ik zie er vaak geen mensen in, maar karikaturen. smerig tuig. ik haat ze niet, maar ik walg van ze. vandaag hoogste staat van paraatheid. mijn commandant is heel aardig voor me. ik denk aan het doel van het leven. dat is nog het beste wat je kan doen. ik zou gelukkiger moeten zijn. oh, als mijn geest maar sterker was!!! dat god mij bijstaat! amen.

29.5.16. god met mij.

6.7.16. kolossale inspanningen de laatste maand. ik heb veel over alle mogelijke dingen nagedacht, maar vreemd genoeg kan ik geen verbinding leggen met mijn wiskundige redeneringen.

7.7.16. maar die verbinding zal worden gelegd! wat zich niet laat zeggen, laat zich niet zeggen!

8.7.16. jammer, jammer! ik heb geen tijd om te werken!

9.7.16. erger je niet aan de mensen. het zijn hopeloze schoften. en toch mag je je niet aan ze ergeren. hun woorden mogen niet bij je binnendringen. als ze niet tegen je praten lukt het nog om rustig te blijven. maar wanneer ze brutaal en grof tegen je gaan doen, dan ga je van binnen koken. erger je niet. het helpt je toch niets.

14.7.16. de genade van werken.

16.7.16. verschrikkelijk onweer. in de bergen, slecht, helemaal onvoldoende beschermd, ijskoud, regen en mist. een leven vol kwellingen. het is verschrikkelijk moeilijk jezelf niet te verliezen. want toch ben ik een zwak mens. maar de geest staat me bij. het zou het beste zijn als ik al ziek was, dan had ik tenminste een beetje rust.

19.7.16. ik erger me nog steeds. ik ben een zwak mens.

20.7.16. blijven werken, dan word je goed.

24.7.16. worden beschoten. en bij ieder schot krimpt mijn ziel ineen. ik zou zou graag nog verder leven!

26.7.16. aangrijpende brief van david! hij schrijft me dat zijn broer in frankrijk gesneuveld is. verschrikkelijk! door deze lieve vriendelijke brief besef ik pas hoezeer ik hier in ballingschap leef. het is misschien wel een heilzame verbanning, maar ik ervaar het nu als een verbanning. ik ben onder alleen maar larven in ballingschap, en ik met hun moet ik in de walgelijkste omstandigheden leven. en in deze omgeving moet ik een goed leven leiden en mezelf louteren. maar dat is verschrikkelijk moeilijk! ik ben te zwak. ik ben te zwak! god sta me bij.

29.7.16. ik werd gisteren beschoten. verloor de moed. was bang voor de dood. wat een wens heb ik nu om te leven! en het is moeilijk afstand te doen van het leven als je het eenmaal graag hebt. dat is nu "zonde", redeloos leven, verkeerde levensopvatting. soms word ik dier. dan kan ik aan niets anders denken dan aan eten, drinken, slapen. verschrikkelijk! en dan lijd ik ook als een dier, zonder mogelijkheid tot innerlijke redding. ik ben dan een prooi van mijn begeertes en antipathieën. dan is aan een waar leven niet te denken.

30.7.16. grappig: vandaag erger ik me erover dat ik bij de infanterie, waar ik nu verpleegd word, geen officiersmaaltijden krijg, die ze me eerst in het vooruitzicht hadden gesteld. ik gedraag me dus ontzettend kinderachtig en slecht. maar toch kan ik mijn woede over het aangedane onrecht niet overwinnen. de hele tijd denk ik eraan en hoe er vanaf te komen. zo dom is de mens.

6.8.16. na drie dagen in de trein op mars naar de geschutsstellingen. niet helemaal gezond en door de bekrompenheid en vulgariteit om me heen ben ik psychisch ook ziek. god, geef me kracht en innerlijke sterkte om de ziekte van de ziel te overkomen. god behoud voor mij een goed humeur.

11.8.16. ik leef maar voort in zonde, dat wil zeggen ongelukkig. ik ben verdrietig, zonder vreugde. ik leef in onvrede met heel mijn omgeving.

12.8.16. je weet wat je moet doen om gelukkig te leven; waarom doe je het niet? omdat je onredelijk bent. een slecht leven is een onredelijk leven. het komt erop aan je niet te ergeren.

13.8.16. ben nog steeds vergeefs aan het vechten tegen mijn slechte karakter. god geef me de kracht!

19.8.16. omringd door vulgariteit! binnen afzienbare tijd zal ik naar het kader in het achterland vertrekken. verheug me erop. omringd door vulgariteit. god sta me bij.

WERK MATERIAAL

1. tankred dorst.....merlijn of 't barre land
2. tankred dorst.....karlos
3. georg buchner..... dantons dood
4. bertolt brecht..... baal
5. johann wolfgang goethe ...götz von berlichingen met de ijzeren hand
6. fjodr dostojevski..... de zachtmoedige
7. fjodr dostojevski..... de grootinquisiteur
8. gillis biesheuvel..... nappie
9. paul pourveur.....congo
10. johann wolfgang goethe ...torquato tasso
11. william shakespeare...henry IV
12. johann wolfgang goethe ...faust II
13. anton tsjechov..... langs de grote weg
14. elias canneti..... hoofd zonder wereld
15. gillis biesheuvel..... revue
16. marijke schermer..... alaska
17. bertolt brecht..... dickicht
18. vastlav nijinski..... nijinski.dagboek.fragmenten
19. anton tsjechov..... platonov
20. gillis biesheuvel..... entertainment
21. william shakespeare... hamlet
22. eugene ionesco..... de solitair
23. anton tsjechov..... onreine treurspelers en melaatse dramaturgen
24. anton tsjechov..... zwanenzang
25. anton tsjechov..... over de schadelijkheid van tabak
26. elfriede jelinek..... er nicht als er
27. chris keulemans......belanov
28. fjodr dostojevski ..... misdaad en straf
29. fjodr dostojevski ..... witte nachten
30. fjodr dostojevski ..... aantekeningen uit het ondergrondse
31. michael boeljakov... hondehart
32. anton tsjechov..... de bruiloft
33. oscar wilde.....de ideale ernst of het belang van een echtgenoot
34. oscar wilde.....de billen van bianca
35. samuel beckett.....eindspel
36. samuel beckett.....mal vu mal dit
37. georg buchner..... woyzeck
38. margueritte duras .....de namiddag van meneer andesmas
39. joseph conrad..... heart of darkness
40. george tabori..... wiener schnitzel
41. karl valentin.....de vormeling
42. heinrich von kleist..... de familie schroffenstein
43. arthur schnitzler.....anatol
44. thomas bernhard..... de president
45. georges perec...wat voor brommertje met verchroomd stuur achter op de binnenplaats?
46. karl valentin..... ..de volgspot
47. eugene ionesco..... de les
48. anton tsjechov..... treurspeler tegen wil en dank
49. karl valentin.....dwangvoorstelling
50. luigi pirandello..... de man met de bloem in de mond
51. rené breton..... après coupe! ...ou tics
52. rainer maria rilke..... berglucht
53. george bernhard shaw...how he lied to her husband
54. samuel beckett.....happy days
55. johann nestroy..... umsonst
56. eugene o'neill.....mist
57. eugene o'neill.....dorst
58. eugene ionesco .....de neushoorn
59. arthur schnitzler..... It gustl - mej. else
60. themerson..... wooff! wooff! or who killed richard wagner?
61. karl kraus.....de laatste dagen der mensheid